

Зворотний шлях. Українська трилогія (3)

КУПИТИ

Про книгу

Фінальна частина "Української трилогії" Юзефа Лободовського завершує історію героїв та ставить важливі питання перед читачами, котрі не можуть бути вирішені тут і зараз. Широка етнічна й історична картина української Кубані в трилогії стала не лише метафорою трагічних перетворень, але й символом прагнень й великої людської волі.



ЮЗЕФ ЛОБODOVСЬКИЙ
Зворотний шлях

Українська трилогія
Третій том

Переклав Андрій Бондар

Юзеф Лободовський

ЗВОРОТНИЙ ШЛЯХ

Українська трилогія

Частина третя

*Переклав з польської
Андрій Бондар*

Видавництво «Крок»
Тернопіль, Україна
2024

Józef Łobodowski

DROGA POWROTNA

Trylogia ukraińska

Część trzecia

Лободовський Ю.

Зворотний шлях: Українська трилогія, частина третя / Переклад з польськ. А. Бондаря. —
Тернопіль, Краків: Видавництво «Крок», Instytut Literatury, 2024. — 400 с.

ISBN 978-617-692-891-1

ISBN 978-83-68067-14-9

Фінальна частина "Української трилогії" Юзефа Лободовського завершує історію героїв та ставить важливі питання перед читачами, котрі не можуть бути вирішені тут і зараз. Широка етнічна й історична картина української Кубані в трилогії стала не лише метафорою трагічних перетворень, але й символом прагнень й великої людської волі.



Ministerstwo Kultury
i Dziedzictwa Narodowego

Видання книжки профінансоване Міністерством культури та національної спадщини
Республіки Польща
в рамках завдання «Польський канон».

INSTYTUT
LITERATURY



Instytut Literatury

ul. Smoleńsk 20/12

31-112 Kraków, Polska

wydawnictwo@instytutliteratury.eu

Copyright © Instytut Literatury, Poland, 2024

© Андрій Бондар, переклад, 2024

© Софія Салецька, дизайн обкладинки, 2024

© Видавництво «Крок», видання, 2024

Розділ I

Притулок для бездомних дітей під назвою детдом був розташований у почасті зруйнованій будівлі колишньої реальної школи. За два роки до того, під час більшовицького повстання, тут відчайдушно боронилися недобитки червоних. Після вторгнення до будівлі марковці¹ закололи багнетами кільканадцятьох, а решта здались. Їх одразу ж розстріляли й поховали на задньому дворі школи, у великому акацієвому гаю. Могила заросла кущами і високою травою. Частина третього поверху згоріла в пожежі та залишилася невідбудованою.

Стася Маєвського привели до притулку наступного дня після від'їзду матері й сестер. Його затримали в порту, коли він розпитував про відправлення наступного транспортного судна до Ростова-на-Дону. У міліції довго метикували, що з ним робити, а коли вийшло на яв, що його батько був полковником спочатку царської, а потім денікінської² армії, ухвалили коротке рішення: до детдому!

Не допомогли пояснення, мовляв, залізничний ешелон з Ростова відправиться не одразу, і що — хтозна — навіть пішки Стась може встигнути вчасно.

— Знаємо ми таких! — пролунала відповідь. — Не треба було запізнюватись на корабель. Ти будеш вештатися і красти, білогвардійська сволото. У детдомі тебе навчать розуму.

Розбишака, який чекав хлопця на вулиці, кинувся йому до рук і люто вищирив ікла до міліціонерів.

— Прожени дворнягу, бо застрелю.

Стась поплескав мудру тварину по голові, показав йому в напрямку вулиці, на якій мешкала Шура. Повторив її ім'я кілька разів. Розбишака глипав темними очиськами, хапався зубами за рукав і тихо скавулів. Але коли вони рушили, пес уперто йшов за ними на обережній відстані. Перед притулком сів, завив і просидів так до вечора.

— Ти маєш воші? — таким було перше запитання чергового вихователя.

Він ретельно оглянув хлопця, звернув увагу на чоботи. Провів долонею по халяві.

— Першокласна шкіра. На козацьку схожа. Ти звідки їх узяв? Украв?

— Може, це тут у вашому дєтдомі крадуть, — зневажливо відповів Стась. — Бо я таких звичаїв не знаю.

Сильний удар межи очі оглушив хлопця і відкинув до протилежної стіни. Вихователь підійшов, ударив ще раз краєм долоні й боляче розбив до крові губи.

— Козиряєшся, мандавошко! Зажди, твою матір так і сьак, тут ми вже тебе вимуштруємо. Ходитимеш тут як по струнці. Знімай чоботи, дженджику.

Стасеві обстригли волосся до самої шкіри, наказали взути якісь зношені та нестерпно тісні постолі, після чого розпочалася ретельна перевірка й перепис особистих даних. Він похмуро дивився на пальці машиністки, що хвацько скакали по клавішах розгепаного доробла. У перервах дівчина позіхала, розглядала поламані нігті. Це тривало з годину. Хлопець отримав миску смердючого супу, до якого не доторкнувся, і вже запав смерк, коли вихователь привів його до просторої спальні.

У ній нікого не було. Дерев'яні двоповерхові нари простягалися вздовж брудних обшарпаних стін. Над дверима висіла під побитим склом вирізана з газети фотографія Леніна. Трохи вище — обліплений мухами «серп і молот» із колись червоного, а тепер вицвілого паперу. Підлога була чорна від засохлої, давно не шкрябаної грязюки. Довгий стіл, ненабагато світліший за підлогу, маленькі шафки між нарами доповнювали вбоге вмеблювання.

— Коли хлопці повернуться з роботи, тобі староста зали покаже, де ти дріматимеш. Зручностей тут ти не спізнаєш, зате ми виховаємо з тебе доброго більшовика. Потрібно гартуватися, розумієш? А захочеш бунтувати — розмова коротка. У нюхало або по зубах — і вся історія. А про втечу краще й не думай. Другий раз приведуть — шкуру здеру.

Вихователь пішов. Стась наблизився до перших-ліпших нар, підняв полатаний смердючий килимок. На дошках було небагато добре vleжаної соломи, прикритої дірявою рогожкою³. Він перевірів інші постелі — усюди однаково. Хлопець сів за стіл, підпер руками голову і похмуро замислився.

Усупереч попередженню вихователя, він знав лиш одне: треба тікати якнайшвидше. Транспорт довго в Ростові тримати не будуть. Скільки в нього залишилося днів — три-чотири? Ну, найбільше тиждень. Ще цієї ночі він повинен вшитися. Стась розпачливо поглянув на розтоптані й завеликі постолі. Як іти в степ у таких штиблетах?! Він би й двох верст не пройшов. Найкоротшим шляхом до Ростова буде зі сто п'ятдесят. А треба ж і надбавити — оминати станиці та більші селища...

Поринувши в похмурі думки, Стась навіть не відчував голоду, хоча час вечері вже давно минув. Згадав про Розбишаку. Мабуть, він уже потрапив до Шуриноного будинку. Пес розумний, заблукати, либонь, не міг. Аби лише Шурка здогадалася піти до вірмен — може, вони вчасно повідомлять Ашваянца. Хлопець трохи набрався сміливості. З гірших халеп викручувався, то й тепер упорається.

Однак Розбишака не одразу побіг у вказаному напрямку. Вірний барбос довго не хотів відходити від будинку, за дверима якого зник хлопець. Він кілька разів оббіг притулок, прослизнув під колючим дротом у зруйнованому мурі, певний час нишпорив у густих заростях запущеного саду. Розбишака сполохав рудого кота, який, неначе заєць, вислизнув з-під його лап і видряпався на акацієве дерево.

Пес підскачив, сперся лапами на шорсткий стовбур, але кіт сидів зависоко. Не годилося одразу визнати поразку, тому він покрутився навколо акації, поки йому не набридло. Зневажливо позіхнувши, відійшов. Через кільканадцять кроків до сильного аромату зрошених трав приплутався гострий сморід розігрітих людських тіл. Коли трави почали рідшати, Розбишака ліг на живіт і повз, постійно нюшачи мордою біля самої землі.

Над широким подвір'ям уже смеркалося. Пес побачив кільканадцятьох хлопців різного віку, що працювали під наглядом кремезного чоловіка у військовому френчі⁴ та штанях-галіфе⁵. У руці він тримав батіг, яким ритмічно вдаряв по халяві чобота. Одні підлітки лопатами й мотиками рівняли територію, видлубуючи з порепаного ґрунту каміння й уламки цегли, інші відносили їх набік і складали прямокутником. Робота рухалася ліниво і недбало.

— Ей, Терьошко! — загорлав наглядач до худорлявого обдертюха з чорною гривною волосся, що спадало на очі. — Ти як, сучий сину,

каміння складаєш?! Гляди, щоб я тобі, мати твою туди, ребер не полічив!

Облаяний відгорнув волосся з чола й поглянув спідлоба.

— Не матюкайтеся, товаришу. Жерти хочеться, як вовку. Уже ніч западає. Давно пора вже щось кинути на кишку.

— Я тобі не тільки на кишку, а й по кишках дам, як попросиш. Жерти сволоті захотілося. Поки ви мені цю частину подвір'я не приберете, я триматиму вас, хоч би ви всі мені повиздихали. «Хто не працює, той не їсть!» Ти забув уже, засранцю, як вас Владімір Ілліч учив? Ти б не лише рідну совєцьку владу, а й власного батька за недоїдки зарівав би. Як підростете, ми вас будемо по черзі до стінки ставити.

Розбишака вловив поглядом ритмічний рух руки з батоном і в нього наїжачилася шерсть на карку. Він роззирнувся ще раз, утупився розіскреними очиськами у вікна будівлі, за мурами якої начебто перебував його хазяїн, але шибки були зафарбовані до половини висоти білою фарбою. Пес коротко гаркнув і вважав свої пошуки завершеними. Повертався, уже не дотримуючись пильності, обнюхав свіжий кротячий горбик і знову опинився на вулиці.

Він був голодний і спраглий. Сухий язик застряг між іклами та перекрив горло. Пес обважніло побіг серединою дороги, не звертаючи уваги на перехожих. Над містом уже стояв густий морок, тут і там роз'яснений млявим ряхтінням ліхтарів. Місяць був затуманений і далекий. На розі пес сів, підняв морду і протяжно завив. Схилив голову і прислухався. Йому не відповів жоден співчутливий собачий голос. Він здивувався. Спробував ще раз.

Розбишака радше відчув, ніж помітив небезпеку і вчасно встиг відскочити. Велика каменяка пролетіла коло морди. Дві темні постаті перегородили йому вулицю, третя надбігала ззаду. З притлумленим гаркотом Розбишака кинувся вперед, ухилився від удару палицею, підрізав усією вагою ноги нападнику і — що було сили в лапах — дременував вулицею.

— Але ж ти дурень, — сказав кудлатий здоровило, підводячись із землі. — Не міг підскочити на допомогу?

— Овва! А ти чому за кудли не зловив?

— Лови його сам, падло немите! Худобина дебела, як теля. І звідки такий вгодований барбос тут узявся? Мабуть, нетутешній...

— Напевно з портової околиці. Рибалкам, мати їх туди, краще ведеться, тому вони ще собак і котів не поїли. А може, зі станиці приблукав. От тільки мені дивно, що в нього ошийник. Ти бачив колись козацького дворнягу з ошийником?

— Трясця вас мордувала! — перший нетямився від жалю. — Розтелепи! Стільки м'яса пропало. Було би їдла на кілька днів. І сала б я великий казанок із нього витопив.

Розбишака був уже далеко. Інстинкт привів його спочатку на вулицю Таганрозьку, де біля родини Стася він виростав від малого цуценятка. Обережно зазирнув у прочинену хвіртку, перевірів подвір'я, потім садок. І не вловив жодного знайомого запаху. Одне вікно в обійсті було яскраво освітлене. Пес скочив на призьбу і зазирнув. Почув переляканий крик і кількома стрибками сховався за цямриною криниці. Смуга світла падала навскіс із відчинених дверей на гравій подвір'я.

— А що тобі, Машко, приверзлося, — мовив спокійний чоловічий голос.

— Бігме, не приверзлося, — запевняла невидима жінка. — Кажу тобі, відкрита паща, чорні вуха стирчать і баньки, як у диявола. Не що інше, як нечиста сила. Або упир.

— Стули пельку, скажена! Упирі їй ввижаються!

— А чи мало загублених душ по світу блукає? Стільки християнського народу винищили. Декого навіть без святого похорону. А може, той полковник, який тут місяць тому помер, прийшов полякати.

Двері зачинились і розмова зтихла. Про всяк випадок Розбишака просидів подовше за цямриною. Наблизився до дерев'яного корита біля криниці, знайшов на дні трохи води. Вихлебтав її до останньої краплі, вилизав рештки вологи із замшілих дощок. І відчув себе набагато бадьорішим.

Розбишака помандрував назад, але іншим, кружним шляхом. Знову наблизився до детдому. Над брамою, під бляшаною тарілкою хилиталася спущена на дроті брудна лампа, кидаючи руде світло на пісок. Вікна будівлі були чорними, у ній панувала мертва тиша. Пес довго втягував ніздрями змішані запахи, але не зробив із них жодного цікавого висновку. Почвалав безлюдною вулицею, зупиняючись на кожному розі та завзято нюшачи.

Відчув людей лише біля бульварів. Якраз завершився сеанс у кінотеатрі й щільна юрба заповнила хідник і проїжджу частину біля виходу. Розбишака сів у тіні будинку і дивився.

Було чимало військових і матросів, ще більше цивільної молоді обох статей. Дівчата переважно в коротких суконках і полотняних пантофлях на босу ногу. Декотрі в супроводі чоловіків, інші гуляли по дві й по три, обійнявшись за талії або тримаючись попід руки. Обабіч входу до біоскопу⁶ стояв ряд продавців соняшникового насіння. Торгівля йшла жваво, під ногами перехожих тріскотіло виплюване лушпиння. Здалека, з глибини бульварів долинали тихий звук гармошки й уривчасті мотиви пісні. У тьмяному блиску нечисленних ліхтарів обличчя гуляк скидалися на посмертні маски. Пломенили червоні вогники папірос, іноді з юрби виривалась яскравіша пляма жіночої блузки, блискали срібні кульчики. Було тепло і спокійно.

Крізь юрбу проштовхувалися неповнолітні продавці папірос і дешевих карамельок, які голосно розхвалювали свій товар. Гурт жінок — переважно дуже молодих, радше підлітків — тримався на видноті, на найбільш освітленому просторі біля кінотеатру. Декотрі були босоніж і в дранті, інші одягнені пристойно та з видимою претензією на певну елегантність. Раз по раз хтось із чоловіків, найчастіше у військовому мундирі, зупинявся біля них. Жінки пожвавлювались, озивалися до клієнта. За мить нова пара зникала в темряві бульвару.

Високий чорнявий матрос підійшов до продавчині насіння, не поспішаючи, наповнював ним кишені широких брюк. Його супутниця — юна дівчина у віці, мабуть, п'ятнадцяти років, трохи зупинилася ззаду, чекаючи, поки він заплатить. Обдертюх у кудлатій папасі зазирнув їй в обличчя й обережно потягнув за рукав.

— Чого тобі? — відскочила вона з огидою.

— Не роби шуму, — зашепотів хлопець. — Ти Льолька Харалужна будеш, еге ж?

— А хоч би й так, то що?

— Ти — подружка Шурки Фоменко. Це я до тебе, щоб ти повідомила, що її хлопця сьогодні міліціонери запроторили до цюпи.

— Якого хлопця?

— А ти ніби не знаєш! — нетерпеливився обдертюх. — Адже ти колись до їхнього кишла належала. Той ляшок, що з Шуркою в

очеретах був, а потім до козацької станиці його занесло... Саме про нього йдеться.

Матрос полічив видану решту, помітив обдертюха. Той хотів дати драла в юрбу. Льолька його зупинила.

— Юрочко, зажди хвилю. Він має справу від моєї давньої подружки. Мені з ним тільки на два слова... — Вона відтягла обдертюха набік. — Про кого ти говориш? Про Стася Маєвського? Але ж він мав до своєї Польщі поїхати.

— Мав їхати, але судно відбуло перед призначеною годиною, тому він не встиг. Мама з сестрами поїхали, а він залишився. І його одразу ж сволота з червоними зірками запопала.

— А Шура про це знає?

— Але ж ти й дурна! Якби вона знала, то я б тут з тобою дарма баляндраси не точив. Мова якраз про те, щоб ти її повідомила. Я навіть не знаю, де вона мешкає.

— І де він тепер?

— Блатні розповідали, що бачили, як його надвечір з міліції до детдому вели. Ну, то саме в детдомі він і мусить бути. Так Шурці й розкажи. Якщо вона більшу суму збере, то, можливо, їй удасться Стася викупити. От тільки тут потрібен грубший сармак².

— А де тебе шукати — якби що?

— Мене ти не знайдеш! Пошукай вітру в полі! Хіба що в портового кишла запитайте. Тільки нікому, крім Шурки, ні мур-мур. Мене Женькою звати... запам'ятай собі.

Розбишаці здавалося, що він упізнає обдертюха, але пес не наблизився. Посидівши в безпечній темряві, він поволі ретирувався. Не хотів потрапляти людям на очі. Обійшов бульвари темними вулицями. Його обвіяв свіжий вітер з моря і шум весняних садків. Він зупинявся, нюшив, щоразу збивався зі шляху, повертався. Соловейки горлали у млосній тиші теплої травневої ночі.

Після годинного блукання пес зупинився перед похилою брамою, за якою легко ворушилася гущавина розрослого жасмину. Обнюхав усі сліди, що провадили до хвіртки, коротко й радісно гавкнув. Піднявся на задніх лапах і вдарив по клямці. Хвіртка не піддалася — видно, була зачинена зсередини. Пес усівся, поміркував. Спробував протиснутися

під брамою, але отвір виявився занадто вузьким. Він заліз під дерев'яну лавку, що стояла біля брами, згорнувся в клубок і заснув.

Легке хмаровиння ширяло над містом, зорі були по-весняному затуманені, місяць блукав небом — непевний і блідий. Хвилі напливали на безбарвний пісок узбережжя, розбиваючись об міцний частокіл портового молу. Рибальські човни гойдалися зі скрипом і рвалися з прив'язі. Годинник на вежі магістрату монотонно вибивав години.

Стась Маєвський не міг заснути допізна. Знайомі хлопці обступили його після повернення з подвір'я, але розмови тривали недовго, бо вихователі заганяли до ліжок та й товариство було добряче втомлене цілоденною роботою на сонці. За заступництвом зизоокого Стеньки староста зали виділив Стасеві сусідні нари. Вони перешіптувалися ще чверть години, поки Стенька не почав відповідати щоразу коротше і тихше. Потім Стась почув рівномірне посопування. Але сон до нього не приставав. Він думав про маму і сестер, про Шуру й Ашваянца, снував плани негайної втечі, відкидав їх і знову міркував.

Тієї ж ночі гурт, що складався з кількадесяти осіб, коцюб від холоду під надокучливим дощем. «Ластівка» причалила до берега у вантажному порту Ростова. Репатріантів висадили разом із баулами на вологий гравій і наказали чекати. Неподалік ходили озброєні патрулі. Вогнищ не можна було розпалювати з огляду на близькість якихось військових складів. Мжичка шкварила від смерку, щоб близько опівночі перетворитися на крижану зливу. Від набубнявілої олов'яної поверхні могутнього Дону віяло нестерпним холодом. Пані Маєвська сиділа, скрутившись під накинutoю на голову ковдрою, і задубілими руками поправляла укривало сплячих доньок.

Її навпереміну огортали розпач і надія, і віра в милосердя Господнє. Вона ревно молилась, аби Стась знайшов спосіб вийти з Єйська і вчасно долучитися до родини. Вона знала, що він має якісь гроші, а отже, і можливості дістатися до Ростова. Але якщо за той час ешелон відбуде до Польщі, то що тоді? Їхати, залишаючи Стася напризволяще, чи затриматися в чужому місті невідомо наскільки, наражаючи доньок на голод і поневіряння?

Дощ лив безперестанку, змоклі постаті корчилися на пронизливому холоді, набубнявіла течія Дону котила гігантські весняні води до моря.

Десь зовсім близько ревла корабельна сирена. Здавалося, що ця жахлива ніч не закінчиться, що вона триватиме вічно.

Не лише одна мама лежала без сну, думаючи про Стася. Шура мала вже другу недобру ніч. Вона не знала ні про що, була переконана, що хлопець уже два дні в дорозі, але дивні видіння одразу ж опосідали її, коли вона лише торкалася головою до подушки. Їй снилася велика ріка, протилежний берег якої розчинявся в туманній темряві. Вони бігли до неї вдвох, узявшись за руки, як тоді, два роки тому, коли буря застала їх у степу. «Ми спізнаємося на потяг, — говорить Стась. — Мама і сестри на нас чекають». Вони починають бігти. Ріка відсувається щоразу далі та раптом займається полум'ям.

Дівчина прокинулася, усілася на ліжку, машинально перехрестилася. У світлиці було задушливо, щось скрипіло й тріскотіло під стелею. Шура накинула на сорочку хустку, відчинила до половини вікно, сперлася ліктем на низьке підвіконня. Її огорнула прохолода зникомої ночі. Небо зблідло, ледь видимий місяць стирчав у ньому крихітною скалкою, рясні роси падали на дерева і трави. «Стась, напевно, уже від вчорашнього дня в Ростові», — подумала дівчина.

Розбишака спав, згорнувшись у клубок під лавкою. І йому снилися недобрі сни. Він здригнувся всім тілом, їжачив кудли на карку, погаркував. Над псом, над садком, над містом вставав ранок. На церковній дзвіниці вдарив дзвін і спокійно закликав вірних на утрєню.

¹Марковці — популярна назва вояків-білогвардійців, які служили під орудою генерала Сергія Маркова (1878–1918) (*тут і далі, якщо не вказано інше, — прим. до польського видання*).

²Антон Денікін (1872–1947) — російський воєначальник, політик, письменник, генерал. У роки громадянської війни один із головнокомандувачів білих, один із засновників і командувачів Добровольчої армії, головнокомандувач Збройних сил Півдня Росії. 1919 року після захоплення південних регіонів Росії та більшої частини України розпочав наступ на Москву. Але після початкових успіхів і наближення до Орла був переможений Червоною армією.

³Рогожка — матрац, плетений з очерету або стебел інших рослин.

⁴Френч — коротка військова куртка.

⁵Галіфе (від фр. *gallifet*, за іменем французького генерала Ґастона де Ґалліффе) — військові штани, бриджі. Солдати й офіцери Червоної армії носили цей тип штанів до середини XX століття.

⁶Біоскоп (застар.) — кінематограф.

⁷Сармак (арго) — гроші.

Розділ II

Минуло два дні, Стась швидко зорієнтувався в не надто складних правилах притулку — і офіційних, і звичаєвих, — створених для вжитку самих безпритульних. Не потрапляти на очі вихователям, накази виконувати, але так, щоб інших не наразити на надто великі вимоги, бути заодно зі старшими та сильнішими хлопцями, уникати підлиз і донощиків — такою була слушна стратегія поведінки.

Прокидались о шостій ранку, хоч пунктуальності занадто не дотримувалися. До сьомої залишали час убратися й помитися біля криниці, але хто не хотів, митися не мусив. Ніхто стану гігієни не перевіряв. О сьомій, але теж не завжди вчасно, видавали сніданок, що складався зі шматка макухи і кружки якоїсь брунатної люри, покликаної імітувати чай. Потім починалися уроки та виховні години.

Окрім директора — понурого здоровила з подзьобаною віспою мордякою, — вихователів було троє. Малий огрядний чоловічок зі спухлим обличчям і рідкими прядками волосся на жовтому черепі вчив хлопців співу. «Інтернаціонал» усі знали напам'ять, а до цього потрібно додати пісні Красної армії та партизанські частушки⁸.

Константін Константінович Рябцев занадто вимогливим не був, ходив увесь день трохи підхмелений, дивився крізь пальці на незначні вибрики, а тільки коли хтось на уроці хорového співу починав мекати або вдавати крик віслиюка, тягнув винуватця за вухо та з глибоким сумом промовляв:

— Ви, громадянине, не перебуваєте на висоті завдань, поставлених переможною революцією. Зі справжнім болем у серці я помічаю у вас брак класової свідомості. Ану, спробуймо ще раз. «Чуєш: сурми заграли...» — це треба виводити інакше, з більшим ентузіазмом, аби слухачі одразу збагнули, що вони насправді заграли. Ну ж бо... але не як сурми єрихонські чи деренчливі цимбали.

І плавним рухом піднімав диригентську паличку.

Його любили і водночас зневажали. Про нього ходили чутки, що він свого часу був попом, якого за якісь грішки позбавили духовних риз. Ніхто тих чуток не перевіряв, але й сам Рябцев їх не заперечував. Коли

його запитували навпростець, він підіймав очі до неба і високомовно відповідав: «Я — покірний слуга Великої Жовтневої революції. А все інше на суді Господа Бога не рахується...»

Марксистську ідеологію викладав товариш Костяк — саме той, що забрав у Стася чоботи і двічі вдарив у лице. Безпритульні ненавиділи його, либонь, ще більше за директора, хоча повадився він менш брутально.

— Кишки з людини випускає! — скаржився найстарший із підлітків, понурий кучерявий хлопець на ім'я Варнава. Ходили плітки, що за вбивство міліціонера він уже стояв під стіною, але його в останню мить вислали до детдому.

— Кишки випускає! Хай би вже бив по зубах чи по пузу — легше було б витримати. Але ні... цей тобі в пупці палюхом починає крутити і мучити, наче по тобі затьопана воша гуляє. Діалектику вигадали! Матеріалізм!.. Пролетарі всіх країн, єднайтеся!.. У-у-ух, рябий чортяко, ото б я показав тобі той ваш пролетаріат, якби лише добру фінку мав під рукою.

Пафнутій Бубнов цілком поділяв несхвальну думку Варнави про товариша Костяка. І часто сперечався з ним на цю тему.

— Ти тільки збагни! Як ті вуличні гади можуть засвоїти свої мудрощі, якщо, наприклад, я сам небагацько розумію? Ти їх спочатку просвіти, мозок на денне світло налаштуй, а потім Ілліча цитуй.

Бубнов тримав під своїм контролем ремісничу майстерню, обладнану в детдомі ще торік. Але через те, що інструменти почасти розікрали й почасти зіпсували, а крім того, не було матеріалу для обробки, Пафнутій Панфілович ходив бездіяльний, сварив усіх і все, на чому світ стоїть, не жаліючи навіть совєцької влади, і все частіше робив візити до другої половини будівлі, де мешкали дівчата.

Було їх, як ще найпершого вечора дізнався Стась від зизоокого Стеньки, кільканадцятро, різного віку, уже підрослі та зовсім ще дітлахи, по десять-одинадцять років. На прогулянці й під час обов'язкової роботи хлопці неодноразово чули їхні пискляві голоси і, користаючись неухважністю чергового вихователя, намагалися видряпатися на мур, що розділяв подвір'я на дві відокремлені частини. Нічого з цього не виходило — мур був зависокий. Навіть підсаджування не допомагало.

Уряди-годи до притулку приходила досить молода жінка, завжди одягнена з надмірною елегантністю, на помаджена і напахчена духами. «Це якась важлива птиця, — пошепки інформував Стенька. — Усе це бидляцтво скаче перед нею, як заведене. А вона на них згори, як фельдфебель² на солдата. Не знаю, що це за одна...» Товаришка Соня Євгенівна говорила пишномовно і палко, щомиті вставляючи слова, яких ніхто не розумів. Вона розповідала хлопцям, які стояли струнко у двох шеренгах, про моральність нового світу, що народжувався з революції, про прекрасне суспільство майбутнього, про працю заради спільного колективного добра... За поданим знаком вони аплодували, а збуджена комісарка йшла на дівчачу половину притулку, щоб виголосити нову промову.

Тільки одного разу, уже давненько, як розповідав Стенька, кучерявий Варнава, який того дня, мабуть, устав не з тої ноги, зважився кинути буркітливу заувагу: «Ти нам очі тут не замилюй. Падлюки гнилою рибою годують, а вона дурниці про моральність розповідає. Якщо ти така моральна, то чому морду нафарбувала?» Через пів години після цього Варнаву забрали на тортури. Він просидів тиждень у карцері, а вийшовши, не тримався на ногах, хоч сам здоровань, і мав на штанах чорні плями від засохлої крові.

Тілесне покарання завжди здійснював сам директор — Храпугін. Його боялись, як вогню. Він мав репутацію відчайдушного садиста і від самого початку хлопці попереджали Стася, щоб той не підлазив йому під руку. Якщо директор помічав найменший переступ, то підходив до винуватця і без жодного слова довго прикипав байдужим поглядом примружених зіниць. Урешті тицяв його пальцем у груди і неквапом ішов до канцелярії, яку безпритульні називали «катівнею». Було відомо, що викликаний проведе там щонайменше дві години, а іноді й цілу ніч — залежно від значущості переступу. А оскільки найбільше задоволення Храпугіну приносило знущання над дівчатами, він не надто часто зазирає на чоловічу половину.

Персонал притулку доповнювали кухар — сивий, але ще міцний старигань, якого називали «кабаном» через товстелезне пузо, — молода машиністка, про яку казали, ніби вона по черзі спить з усіма вихователями, і «тітка Симеона», офіційно — головна опікунка дівчат.

Тероризована Храпугіним, особливого слова вона не мала і лише зрідка піднімала розпачливий бунт на захист своїх прав.

Били за абищо. На удари по зубах, штурханці під ребра або копняки по дупі ніхто взагалі уваги не звертав. Гірше, коли правопорушника карали різками. Іноді це відбувалось у присутності всіх хлопців — для прикладу та постраху. Найважчі покарання загрожували за спробу втечі.

Коли вранці другого дня Стась під час метушні перед роздачею сніданкових порцій відтягнув зизоокого Стеньку набік і запитав, які є шанси на втечу, той лише махнув рукою.

— Ти втекти хочеш? Я тричі тікав... Поглянь! — Стенька притьмом зняв сорочку й повернувся спиною. Сині й червоні смуги йшли через усе тіло. — И-ич... Тепер ти знаєш, чим це пахне. На третій раз повісплений чортяка бив мене шомполом від рушниці. Для втечі потрібно приготувати добру криївку. Без цього аніруш... І на якийсь час запастися їдлом. Хоч як не ховайся, тебе й так голод на вулицю вижене. А там рано чи пізно потрапиш в облогу. Ні, брате, я вже більше не ризикуватиму.

— Можна взагалі з міста втекти.

— Куди? До козаків не підеш, бо вони тебе проженуть і ще нагаєм готові докласти. Тут лиш один спосіб: іти до Ростова. Велике місто, руїн по війні залишилося достобіса, є де лягти на дно. Але це далекий шлях і до нього потрібно відповідним чином підготуватися. Ти, Стасю, передай Шурці маляву¹⁰, аби Гришку Ашваянца шукала. Нехай вона дістане адресу в армяшок і напише. Гришка б нас на раз-два звідси витягнув. А без допомоги ззовні шансу немає. Утечеш навмання, то зловлять і поб'ють, як мене побили.

Стась розпачливо потряс головою.

— Так, але це може тривати цілими тижнями, а за той час мама з сестрами вже давно виїдуть. Де я їх шукатиму?

— Овва! Теж мені клопіт! Він за матусею плаче. Але ж ти стріляний хлопець. Ти як упрешся, то й сам до тієї своєї Польщі дочвалаєш. Ти не розпускай нюні! Ми ще повоюємо! А того падлюку, який мене побив і над іншими знущається, я вже його... я вже йому всі тельбухи випущу... І на це час прийде. Ти тільки приготуй маляву, я її ще

сьогодні Женьці підкину. Він щовечора під садок підходить. Це правильний шалапут, він одразу її Шурці доправить.

На довшу розмову вже не було часу. Пролунали три удари в рейку, що висіла перед входом на кухню. Стась з відразою понюхав брунатну люру і віддам сусідам. Пробирав жувати макуху, гостра соняшникова шкаралупа колола його в ясна та піднебіння, виплюнув, пішов на роботу голодним і зі сповненим гурчання животом.

— Ти, фраєре¹¹! — штурхнув його ліктем найближчий хлопець у шерензі. — Капризуватимеш, то на раз-два копита простягнеш. Перебірливий! Макуха ще не найгірша, нею ще можна набити кендюх. Побачиш, який бенкет вони опівдні нам влаштують...

— А що дають?

— Суп із трупа. Біс його зна, іноді навіть і не відрізниш, що в тебе під носом смердить. А найчастіше — рибна юшка. Зварена на тельбухах і риб'ячих кістках, брудним палюхом розмішана та блощицями приправлена.

— Овва! Але ж я бачив, що кухар свіжих бичків скоблив.

— Скоблив, але не для нас. Чиста частина риби — для товаришів-вихователів і їхньої шльондри. А для нас — тельбухи. Міхур у супі виловиш, можеш його надимати — є розвага на цілий день.

Малий Юрка не перебільшував. Коли після майже чотиригодинної роботи над вирівнюванням підвір'я вони шнурком підходили до казана, уже здалека в ніздрі вдарив неприємний запах. У рідкому соусі плавали шматочки нутрощів, кісток і луски. У своїй порції Стась знайшов цілий плавник і вибалушене око бичка. Він зачерпнув жовтаву рідину дерев'яною ложкою, і йому одразу ж підступила до горла нудота. Хлопець із пристрастю жбурнув бляшану мисочку на гравій підвір'я. Гаряча рідина оббризкала блискучі черевики Костяка, який допомагав при роздачі супу.

— Хто це? А-а-а... новий парубок... Отакої: пролетарський суп коле делікатні зубки польської буржуазії. Підніми тарілку, сучий сину!

Хлопець покійно схилюся.

— Ні, не так... Стань рачки й підніми зубами.

Стасеві почорніло перед очима. Він зблід і, тремтячи всім тілом, відступив на два кроки.

— Ну!

Кільканадцять пар очей втупились у Стася. Варнава, який наливав суп, заляк з ополоником у витягнутій руці. Кухар допитливо визирнув з відчинених дверей. «Підніми ж, бевзню!» — сикнув з боку чийсь притлумлений голос.

Пекучий біль прошив щоку від удару батоном. Тверда долоня схопила його за куртку на грудях і кинула на землю.

— Піднімеш чи мені повторити?

Душачись від гарячих сліз, Стась виконав наказ.

— Гаразд! Налийте йому подвійну порцію. Змітай усе до дна, бо як ні, то підеш на бесіду з директором. Він дуже таких зухвалих ляшків поважає. Та-а-ак... Тепер вилижи тарілку. Молодець! Знається на більшовицькій дисципліні. Ну, то біжи по щітку й пасту та почистиш мені чоботи, які захляпав. А щіткою не впораєшся, то язиком до блиску начистиш.

Упродовж пів години Стасеве лице спухло, наче церковна баня. На щастя, одразу ж після обіду була репетиція хору і лагідний Константін Константінович дозволив йому принести відро води та робити холодні компреси. «З такою мордякою ти й так не співатимеш, — мовив колишній піп. — Лікуйся, хлопче, і пам'ятай: благословенний покірний духом, бо він переможе сили сатанинські! І ще: покірне теля дві матки ссе. Не гріши гординею — і не будеш покараний».

Під час перерви підійшов Стенька. Цвіркнув слиною крізь зуби і його очі покосилися ще більше.

— Ех, Стасю, але ж ти й нарваний! Навіщо це тобі було потрібно? Я ж попереджав: не наражатися дарма, на очі начальству не лізти. А ти одразу ж бац тарілкою об землю... Сам підставляєшся. Ось олівець і папір, напиши маляву. Тільки щоб розстрига¹² не помітив. Він начебто добрий, але в разі чого теж може свиню підкласти.

Стась довго вагався, чи зізнаватися Стеньці, що він має при собі гроші. Якось так сталося, що його не перевірили ні в міліції, ні в детдомі. Кільканадцять купюр збереглося у внутрішній кишені куртки, старанно застібнутій великою шпилькою. Уночі про всяк випадок хлопець поклав її під подушку.

Він вирішив зізнатися, не вказуючи все ж цілої суми. Зизуватий перейнявся. Знизив голос до шепоту.

— У якій валюті? Совецькій?

— Ні. У царській.

— Скільки?

— Три екатерінки, — збрехав Стась.

— А бодай би я луснув, це купа грошви! Ми тут зараз розвернемося. Треба це владнати через розстригу. Він візьме свій відсоток, але не ошукає. Проте нікому іншому ані слова. Одного Варнаву, мабуть, посвятимо, бо з ним варто бути заодно. Це вже я залагоджу. Брате, за таке купило то й пиятику можна нишком влаштувати і на бабську частину вибратися. Чому ти мені одразу вчора не сказав? Дав би Костякові хабаря, то він би тобі мордюку не списав. Якщо грошву маєш, то навіть тут живеш цілком незгірш. Увечері побалакаємо. А тепер напиши вже маляву, поки хорові співи не закінчилися.

Константін Константинович постукав диригентською паличкою по столі.

— Громадяни... прошу... А тепер повторимо славу бойову пісню Першої кінармії «Ой, там не в полі каліна...» Варнаво, заспівай перший куплет.

О четвертій була лекція з ідеології. Костяк говорив на тему соціалістичної економіки. З видимою насолодою він уживав такі слова, як «структура», «субстрат», «амортизація», «уречевлена праця», «антагоністичні концепції», «економічна база», «економічні стимули»... Ніхто нічого не розумів. Ті, що сиділи ближче до вихователя, вдавали зацікавлення, інші позіхали, ховаючись за спинами колег. Зненацька Костяк перейшов на іншу тему.

— А тепер я розповів вам про героїчні битви нашої непереможної Красної Армії з інтервентами капіталізму, коли вони два роки тому спустили на нас свого ланцюгового пса Пілсудського¹³ з його білополяками¹⁴... — Вихователь зробив паузу, роззирнувся. — Маєвський, де ти там ховаєшся, як блощиця в шпарині? Ходи-но ближче, любий, покажись, це передусім тебе мусить зацікавити.

Стенька дав Стасеві, який зволікав, штурханця в бік.

— Іди ж! — прошепотів на вухо. — Хіба не бачиш, що він шукає зачіпки?

Хлопець сів у першому ряду. У нього тремтіли губи, смуга на щоці горіла живим вогнем. Костяк ширше розставив ноги і встроми руки в кишені штанів.

— Навесні 1920 року, коли вже по колчаківській¹⁵ голоті і сліду не залишилося, коли золотопогонника¹⁶ Денікіна скинули в море і лиш остання контра під орудою чорного барона Вранґеля¹⁷ ще піднімала голову офіцерської гідри в Криму, захотілося полякам спробувати щастя. Само собою зрозуміло, що французькі й англійські банкіри, різні там клеманси¹⁸ та лойджорджи¹⁹, щедро сипонули золотом, аби заохотити білополяків. Зробив такий англічанець візит дружині Пілсудського, у ручку її поцілував, дорогу шубу подарував, нитку з перлами на шию вішає... «Мадам, — каже, — жо ву прі²⁰, парле франсе²¹. — Різні монпасє²² та оревуари²³ корчить... — Будь ласка, переконайте свого чоловіка оголосити буржуазну інтервенцію проти більшовиків. Якщо вийде, то йому орден золотої підв'язки, а мадам скриню духів із самого Парижа пришлемо».

Стась важко дихав. Він почувався страшенно приниженим, сльози густо капали на сплетені на колінах руки.

— І таким робом під'юджений, кинувся верескливий польський мопсик на совєцького велетня. Ну, самі знаєте, як воно буває... Як така мала шавка вибіжить з-під брами, то поки людина за палицею роззирнеться, вона вже йому холошу роздере. Але на більше дурної моськи не вистачить. А оскільки нашого війська під ту пору на західному фронті ніби й не було, пішли ляшки вперед і до самого Києва долізли, аби спаплюжити стародавню матір російських міст. І від звістки цієї пролетів потужний вихор гніву всією нашою вітчизною. Комісар Каменєв²⁴ став на чолі фронту. Командарм²⁵ Тухачевський²⁶ повів військо в наступ на ту їхню Варшаву, а героїчні полки Будьонного²⁷ й Ворошилова²⁸ вдарили з півдня. Комбриг²⁹ Котовській³⁰ зі своїми молодцями також гострою шабеліною межі очі інтервенту вперіщив. Розігралася гульня не на жарт...

Костяк увійшов у раж. Він упивався власним голосом, говорив дедалі патетичніше. Стась заплющив очі. Тепер образи на адресу Польщі долинали до нього немовби дуже здалека, пробиваючись крізь густий туман.

— Почали ясновельможні панове-шляхта щодуху тікати. Що в Києві награвували, покидали по дорозі. Паніка! Рятуйся, хто може! Окремі козацькі сотні³¹ цілі дивізії шаблями трощили в пух і прах. Варшавські капіталісти заходилися манатки збирати й за кордон тікати. Панянки ж

почали по підвалах ховатися, знають, що їм наша братва спуску не дасть. Стали ми переможними лавами під Варшавою. Геть бундючні ляхи хвоста підібгали — і далі просились, і делегації слали, щоб ми їх до кінця не додушили. А все, хитра наволоч, щоб час виграти. Бо вже з капіталістичних країн ішла допомога, передусім танки й літаки. А також колоніальні, негритянські війська. От взяти таку чорну мавпу: що вона знає і кумекає?! Йому подвійну платню запропонували, щодня повну фляжку рому отримує, несвідома маса. З усією Європою нам довелося б воювати, а може, навіть з американцями. — Костяк переждав мить і підняв руку досвідченим жестом старого мітингаря. — Тому Владімір Ілліч Ленін, щоб уникнути подальшого кровопролиття, прекраснодушно погодився зглянутися на шляхетські благання й підписав мир. І так білопольська моська залишилася без зубів і з укороченим хвостом, і відтоді тихо сидить у своїй буді, навіть гарчати й гавкати вже не насмільється.

Вочевидь, лекція втомила Костяка, бо він не вийшов на подвір'я наглядати за роботою безпритульних. Замість нього з'явився Рябцев. Цей хлопців не підганяв, тому вони рухалися ще млявіше, ніж зазвичай. Стась і Стенька стали носити каміння. Невдовзі долучився Варнава.

— Купило маєш? — заговорив без церемоній. — Стенька казав, що царське... Не збрехав?

— Єскатерінки.

— Перший клас! — Варнава подав брудну руку. — Ну, то будемо заодно. Ще сьогодні з розстригою побалакаємо. Приготуй одну сотню на потім, коли будемо спускатися. І не бери забагато каміння за один раз. Я сильніший, поношу за тебе...

Пополудневе сонце припікало незлецьки. Від саду відгонило сильними запахами трав, прегарний червоно-чорний адмірал сів на купу поламаної цегли. Більшість хлопців посідали в тіні. Той і сей лише дзьобали землю мотикою. Стась із подивом озирнувся. Рябцева не було. Стенька також кудись подівся. Хлопець кинув дві цеглинки на купу і сполохав адмірала. Запитально поглянув на Варнаву.

— Зизоокій викликав попа на розмову. Нічого не бійся, буде добре. Ми раніш уже неодноразово такі справи зі Стенькою залагоджували.

Вони рухались, як сонні мухи, аж до смерку. Стась так охляв від голоду, що кожен рух давався йому насилу. У животі гурчало, він пішов у кущі і зі страхом помітив, що трохи випорожнивися з кров'ю. У нього боліли всі кості, голова крутилася. Підійшов Стенька та скривив пику в радісній гримасі.

— Файно! Як підемо по вечірній суп, даси мені банкноту, а я її розстризи підсуну.

Коли через дві години вони роздягалися до сну, Стенька роззирнувся навсібіч, чи ніхто не бачить, і швидко встромив під Стасеву ковдру якийсь пакуночок.

— Коли згасять світло, тоді. Найкраще накрійся з головою або почекай, поки всі заснуть. Це для початку, завтра буде дещо ліпше. І малява вже пішла. Найпізніше вранці дійде в Шурині руки.

Під ковдрою Стась намацав кавалок хліба, загорнутий у газетний папір. Хліб був сухий і несмачний, дрібні окрушини сипалися з нього, неначе тирса, але зголоднілий хлопець жував кавалок зі справжньою насолодою. Він з'їв до останнього шматочка, крихти змів на підлогу, перехрестився і, сповнений надій, заснув на середині отченашу.

⁸ Частушка — російський віршик, співомовка народного походження, що часто стосується актуальних подій. Для неї характерний мелодекламаційний тип мелодії та імпровізація текстів.

⁹ Фельдфебель (від нім. *feldwebel*) — підфіцерський військовий ступінь.

¹⁰ Малява — на злочинному аргі лист, зазвичай повідомлення, записане на клаптику паперу і передане тайкома.

¹¹ Фраєр — на кримінальному аргі дурник, наївна людина.

¹² Розстрига (рос. *расстрига*) — духовна особа, яка відмовилася від духовного сану або втратила його.

¹³ Юзеф Пілсудський (1867–1935) — польський [політичний](#) і державний діяч, перший очільник відродженої [польської держави](#), засновник [польської армії](#), перший [маршал Польщі](#). У 1918–1922 роках обіймав посаду [Начальника держави у Другій Речі Посполитій](#). Його називають батьком Польської Республіки та вважають національним героєм Польщі (*прим. редакт.*).

¹⁴ Білополяки — вигадана більшовицькою владою назва для польських військових, які воювали з Красною армією під час польсько-совєцької війни 1919–1921 років.

¹⁵ Александр Колчак (1874–1920) — російський воєначальник, політик і науковець, полярний дослідник, адмірал, у 1916–1917 роках командував Чорноморського флоту, під час громадянської війни — один з головних командирів білих, у 1918–1920 роках — головнокомандувач Армії Росії та Верховний правитель Росії. Розстріляний більшовиками.

¹⁶ Золотопогонник — вигадана більшовицькою владою назва для офіцера армії Російської імперії.

- ¹⁷ Пьотр Врангелъ (1878–1928) — російський барон, генерал армії Російської імперії, у роки громадянської війни один із командувачів білих. Після поразки Збройних сил Півдня Росії в травні 1920 року Врангелъ перетворив їх на Російську армію, яка обороняла Крим (останній прихисток білих) аж до листопада 1920 року, коли він евакуював рештки своєї армії (приблизно 100 тисяч осіб) до Константинополя.
- ¹⁸ Жорж Клемансо (1841–1929) — французький лікар, письменник і політик, прем'єр-міністр Французької Республіки в 1906–1909 та 1917–1920 роках. Був прихильником інтервенції в більшовицьку Росію.
- ¹⁹ Девід Ллойд Джордж (1863–1945) — британський політик, прем'єр-міністр Великої Британії в 1916–1922 роках. Був прихильником інтервенції в більшовицьку Росію.
- ²⁰ *Madame, je vous prie* (фр.) — прошу, пані.
- ²¹ *Parler français* (фр.) — розмовляти французькою.
- ²² Монпансьє (рос. від фр. *montpensier*) — льодяники.
- ²³ *Au revoir* (фр.) — до побачення.
- ²⁴ Сергій Каменєв (1881–1936) — російський і совєцький воєначальник, полковник армії Російської імперії, у 1919–1924 роках — головнокомандувач Красної армії. 1920 року розробив план наступу на Польщу.
- ²⁵ Командарм (скорочення від рос. *командующий армией*) — командувач армією.
- ²⁶ Михайл Тухачевський (1893–1937) — російський і совєцький воєначальник, маршал ССРСР. Зазнав поразки у Варшавській битві 1920 року. Розстріляний у рамках великого терору 1937 року.
- ²⁷ Семьон Будьонний (1883–1973) — російський і совєцький воєначальник, маршал ССРСР. У 1919–1923 роках командир Першої кінної армії.
- ²⁸ Клімент Ворошилов (1881–1969) — російський революціонер, совєцький воєначальник і політик, маршал ССРСР, народний комісар оборони.
- ²⁹ Комбриг (скорочення від рос. *командир бригады*) — командувач бригадою.
- ³⁰ Грігорій Котовскій (1881–1925) — російський революціонер, бандит, совєцький воєначальник. Як командувач бригадою взяв участь у совєцько-польській війні.
- ³¹ Сотня — підрозділ козацького війська, що налічував приблизно сотню козаків.

Розділ III

Рано-вранці Шура вийшла до криниці по воду. Попервах вона не звернула уваги на завзятий гавкіт на вулиці. Потім почула глухий удар об хвіртку, немовби хтось бився в неї всім тілом. Дівчина здивувалася. На середині шляху до будинку поставила повні відра на землю й підійшла ближче. Гавкіт посилювався і немовби став радісним. Шура вловила в собачому голосі щось знайоме. Відчинила хвіртку. Розбишака зі скавулінням кинувся їй до рук.

— А ти звідки? — здивувалася вона. — Стась тебе не забрав?

Пес плазував по землі, стрибав на висоту пліч, хапався зубами за поділ спідниці, відбігав, повертався, знову відбігав, явно запрошуючи йти за ним.

Шура зрозуміла, що сталося щось недобре.

— Де Стась? — закричала вона. — Розбишако, де Стась?

Барбос подвоїв свої зусилля. Він біг уперед, зупинявся, гавкав, повертався шаленим підстрибом. Не було сумніву — він хотів її кудись повести. Урешті-решт за котримсь наскоком Шурі вдалося схопити Розбишаку за ошийник.

— Стривай, песику, я мушу зібратися! — Вона поглянула на свої босі ноги і діряву спідницю. — Не дурій! Потім мене поведеш. Ходи!

Попри спротив, дівчина затягнула пса на подвір'я, зачинила хвіртку на скобу. Тепер уже Розбишака йшов слухняно. Сів біля криниці й дивився, звисивши язика, як вона заходить на ганок і розхлюпує воду з переповнених відер. Шура озирнулася на порозі.

— А може, ти голодний? Зараз я тобі миску винесу.

У відповідь Розбишака нестямно замахав хвостом. Шура подала йому залишки з учорашньої вечері, які зголоднілий барбос хутко зжер. Вона похапцем поснідала, перевдяглася, вигадала на ходу якусь відмовку для тітки і з калатанням серця вибігла на вулицю. Подумала, повернулася, витягла зі скриньки кілька царських банкнот — із тих, що залишив Ашваянц. Насправді вона все віддала Стасеві, але на останньому прощанні хлопець змусив її залишити частину грошей собі. Вони якраз можуть придатися для хабарів.

Розбишака вів упевнено, постійно озираючись на дівчину. На вулицях ще не було нікого. Десять за чверть години вони дійшли до детдому. Тоді пес сів і, нетерпляче перебираючи передніми лапами, несамовито гавкав на будинок, про який знав, що туди запроторили його хазяїна.

Шура стояла ошелешена. Що це означає? Вона знала Розбишаку достатньо, аби не легковажити його поведінкою. Якщо він її сюди привів, то точно не без підстав. Але що Стась може мати спільного з детдомом?

Дівчині було відомо, що на задньому дворі реальної школи розташовано широкий сад. Вона обійшла бічною вуличкою. Розбишака охоче біг за нею, нюшачи і гавкаючи. Мур із цього боку був не надто високий, але над ним пролягав переплутаний колючий дріт.

Шура відійшла на кілька кроків, оцінила відстань, розігналася... У стрибку зуміла схопитись однією рукою, але крихка цегла піддалась і дівчина осунулась вниз, болюче ранивши лікті й коліна.

— А ти навіщо підстрибуєш? — озвався хрипкий голос.

Вона озирнулась, налякана. Неподалік стояв грубань і дивився на неї примруженими очима. Сиві прядки волосся стирчали з-під кашкета з тріснутих дашком.

— До притулку хочеш? На безпритульну ти не схожа...

Шура рефлекторно відступила й одразу ж заспокоїлася. «У разі чого Розбишака мене захистить», — промайнула рятивна думка.

— Та ні... — мовила байдужим тоном. — Просто... зі звичайної цікавості...

— Овва! — старий поволі наближався. — І що ж тут цікавого? Ти так рано вийшла на прогулянку?

Він уже був зовсім близько.

— Розбишако! — крикнула Шура.

Пес став перед нею — зібраний, наче сталева пружина. Кудли наїжачилися на карку, верхня губа піднялася над іклами, у гортані клекотів лютий гаркіт. Дідок відступив.

— Тримай пса! Ти збісилася чи як? Я тебе не чіпаю.

— Дядечку... — Шура набралася впевненості. — А може, ти з детдому будеш?

— Я там кухарем працюю. А в чому річ?

— Ні в чому... я просто так запитала... Сюди нового хлопця, бува, цими днями не привели?

— Еге!.. А каже, що просто так питає... А тобі навіщо знати? Авжеж, привели.

Шура полізла до кишені, встромила йому в руку хабар. Спочатку він поглянув байдуже, але одразу ж повеселішав і шанобливо кивнув головою. Розпрямив папірець на долоні, старанно склав і сховав за пазуху.

— Як його звати?

— Як його звати, я тобі не скажу, бо й самому мені питати було нецікаво. Хлопець нічогенький. Чобітки мав на собі козацькі, з хромової шкіри³². Років йому з п'ятнадцять або й більше. І нетутешній. Чомусь мені здається, що він з поляків чи інший якийсь іноземець... На самому початку зухвало поводився. А ти що? Може, йому родичкою будеш?

— Знайома.

Темний рум'янець залив Шурині обличчя та шию. Вона вже була впевнена, що це Стась. Але що сталося? Чому він не виїхав? Дівчина стояла, не знаючи, що робити, і нервово щипала краєчок спіднички.

— А чому його в дєтдомі зачинили?

Грубань знизав плечима.

— Але ж ти й дивачка! А мені що?! Моя справа маленька. Суп готувати і рибу патрати. Міліція привела, тому й зачинили. Думки кухаря нікого не цікавлять. От лише на один голодний писок більше стало. Ну, красуне, мені час на кухню... — Дідок ще зупинився, завагався. — А може, ти більше маєш таких кольорових папірців? Бо якби ти хотіла цьому хлопцеві щось доручити, якусь передачу, то прийди завтра о цій самій порі, еге ж?.. Я би почекав. Їх тут занадто доброю їжею не балують, їдло би придалося. По тобі голоду не видно. Ти мені підмажеш, а я йому підсуну, що треба. Хе... хе! Як то в житті.

Шура залишилася сама на порожній вулиці. Пес лащився біля її колін, запитально дивлячись великими баньками. Що робити? Спробувати підкупити міліцію, щоб його випустили? Але з кого почати? І чи досить грошей? Що сталося, що сталося, чому Стась не поїхав? Ах, якби ж то Ашваянц прийшов! Адже він казав, що навесні з'явиться.

Поринувши в невеселі думки, Шура поволі поверталася додому. Розбишака плентався за нею, млявий і без настрою. Вона взялася за прибирання, але все падало з рук, аж здивована тітка нагримала на неї раз і другий. Ще запитала про Розбишаку: що це за пес і звідки причвалав. Тоді дівчина розплакалась і все розповіла. Тітка заломила руки.

— І потрібно тобі це було? Мало мужиків на тебе очі витріщають? А ти за сином білого полковника побиваєшся! Диви-но, крашанко, щоб і тебе в міліцію не забрали. Бачите, люди, що в її дурній макітрі вроїлося! — Тітка довго бісилася, але побачивши, що Шура досі гірко плаче, подобрішала й обійняла її рукою. — Не реви, красуне! Шкода твоїх гарних очей. Потримають, потримають і випустять. Може, знайдеться якийсь порятунок. Надія Валеріанівна сьогодні прийде?

— Об одинадцятій, — відповіла Шура, не припиняючи схлипувати.

— Запитай її. Адже вона вчена, то, може, і знатиме...

Хтось постукав у двері. Шура визирнула у вікно. На ганку стояла Льолька, її колишня подружка, з якою два роки тому вона разом торгувала папіросами. Після пригод з очеретівцями й повернення до Довжанської вони вже не відновили старої дружби. Минулої весни Льолька, хоч і на рік молодша за Шуру, вибрала легке життя і стала подружкою заступника голови ісполкому³³. Коли його невдовзі перевели до Армавіру, вона одразу ж знайшла іншого опікуна. А останнім часом її бачили в компанії матроса, який працював у портовій комендатурі. Про неї ходили чутки, що протягом року вона двічі псувалася. Льолька неодноразово намовляла Шуру піти тим самим шляхом, і відтоді їхні стосунки погіршилися. Вони бачилися вкрай нечасто і досить випадково.

Тому Шура й не приховувала подиву. «А цій що тут потрібно?» Однак поцілувалися вони досить щиро.

— Ходи до саду. Я маю щось тобі сказати віч-на-віч. — Льолька уважно придивилась. — Ти плакала? Може, ти вже знаєш?

— Що я знаю?..

— Ну, про Стася... Що його вчора міліція забрала й посадила в дєтдом?

Льолька докладно розповіла про вчорашню зустріч із Женькою. Що Стась запізнився на корабель і все решта. Женька натякнув, що за

грубші гроші, можливо, Стася і вдалося б викупити. Вона, Льолька, уже радилася зі своїм другом, але той сказав, що це не така вже й легка справа і що, зрештою, не обійдеться без серйозної суми. Потрібно дати хабарі директорові детдому і в міліції. І годилося б знайти родину, яка забезпечила б дах та утримання.

— Це неважко, я би це з тіткою залагодила! — рвучко перебила Шура. — А цей твій коханець...

— Друг, — з гідністю виправила Льолька.

— А цей твій друг не сказав, скільки на хабар потрібно?

— У совєцьких, мабуть, кілька мільйонів. А найкраще золотом заплатити або царськими. Якби ви їх мали, звісно. Юрочка сказав, що царські ще досі охоче беруть. Дрібних — ні, тільки сотні та п'ятисотки. Але ж звідки їх узяти? Якщо хочеш, то я Юру попрошу і він точно дізнається.

Вони проговорили з годину й на прощання обійнялись, як за давніх часів.

— Не гнівайся, Шурочко! — мовила Льолька вже біля хвіртки. — Я тебе більше намовляти не хочу. Тільки залиш того Стася. Одна справа колись, як усі ще гадали, що біла влада повернеться. Але тепер... Поглянь на мене: я маю гроші, добре одягаюсь і мені нічого не бракує. А ти ж набагато вродливіша за мене. Люди аж дивуються, що дарма така краса марнується. Якби ти одного разу ввечері на бульвари вийшла, то за тобою б пів міста побігло. Ну, не варто морщитися, люба, адже я зовсім тебе не намовляю, але не розумію, чому ти не хочеш...

Шура одразу ж побігла до тітки питати, чи не поручилася б вона за Стася. Жінка лише підняла очі до стелі.

— Дівчино, чи ти блекоти об'їлася? Ручатися за сина білогвардійського офіцера? У такі часи?

— Полковник Маєвський уже помер!

— Ну то й що, що помер?! А те, що цей твій Стась — син контрреволюціонера, залишилось. Я проста баба, але чи ти думаєш, що дядько погодиться? Навіть балакати з ним нема чого. І він знає, що робить. По голівці б його за таку поруку на погладили.

Шура замовкла. Тітку можна було переконати, але з її чоловіком справа зовсім інша. Те, що здавалося щойно таким простим, знову

наїжачилося труднощами. Ще й грошей точно замало. Дівчина могла б докласти хрестильний хрестик із золота, срібні кульчики та перстень із бірюзою. І брошку, також подарунок Стася. Але чи цього досить?

Її знову охопила пригніченість.

Прийшла Надія Валеріанівна. Це була особа під п'ятдесят, із дещо претензійними манерами, гнучким станом і худорлявим лицем, яке пожвавлювали гарні сірі очі під високо посадженими дугами брів. Про свого чоловіка-небіжчика, дійсного таємного радника двору, говорила, що він мав виняткове щастя, бо вмер від інфаркту незадовго до революції і вже не побачив, як уся Росія перетворюється на один великий смітник. Її старший син загинув у кавалерійському рейді Мамонтова³⁴, а другий, підпоручик, устиг евакуюватися з Врангелем до Криму. Що потім сталося з ним, вона не знала, хоча свято вірила, що син потрапив на Захід і з дня на день дасть про себе знати. Пів року вона давала Шури уроки французької, географії, історії та російської літератури. Їй платили за це обідами, а через те, що у Фоменків їжа завдяки привозам від родичів з хутора була щедрою і смачною, такий урок у ті часи був справжнім скарбом.

За ті кілька місяців Надія Валеріанівна полюбила Шуру. Незабаром дівчина звірила свої переживання вчительці. Екстрадниця підняла брови ще вище, коли дізналася, що нареченому Шури ледве пішов п'ятнадцятий рік. Вона намагалася пояснити всю невідповідність ситуації, але зіштовхнулась із завзятим опором і швидко відступила. Шура дала їй прочитати лист Стася, надісланий ще з Чорного Хутора. Надія Валеріанівна покивала головою і розвела руками. «Що ж, бачу, ви закохані. І він пише без орфографічних помилок... Ти кажеш, що син полковника... Ну-ну, може, і справді щось із цього буде. У такому разі ти й поготів повинна налягати на науку. Щоб йому не довелося тебе соромитися». І Шура завзято налягала.

Але того дня учениця не тішила вчительку. Дівчина була надзвичайно розсіяна, відповідала абияк, вдивлялась у вікно, часто не чула, що їй говорять. Надія Валеріанівна відклала книжку.

— *Chérie*³⁵, що з тобою не так? Дуже прошу на хвилику зосередитися. Ідеться про те, щоб ти нарешті зрозуміла, коли вживається давноминулий час. Як у цій забавній історії... — Учителька знову взяла книжку. — *Une fois un prince...* Одного дня

якийсь князь прогулювався селом. Він був голодний. *Il avait faim*. Він увійшов до корчми й запитав: *Ce qu'il y avait à manger*³⁶. Корчмар відповів, що не має ні м'яса, ні риби, ні сиру. Але повідомив, що натомість *j'ai des œufs, de bons œuf frais*³⁷... Князь замовив...

Шура розплакалася. Учителька зупинилась на півслові.

— Що з тобою, Шурочко?!

— Бо ви розповідаєте про ту корчму і про свіжі яйця, — мовила, схлипуючи, дівчина, — а я одразу ж подумала про нього, що його, напевно, морять голодом, як усіх...

— Про кого подумала? Кого морять голодом?

— Стася! — І Шура докладно розповіла свою гризоту.

Надія Валеріанівна співчутливо кивала головою. У місті знали, що в притулку панують жахливі порядки. Колись навіть в ісполкомі порушували це питання, але Храпугін мав добрий «дах» і його неможливо було зачепити.

— Що ж я тобі пораджу, любя?! Ти ж знаєш, що я тепер лішенка³⁸. Сама під Богом ходжу. Як то кажуть, ледве-ледве на ладан дихаю. Як церковна миша. І так добре, що мене в спокої залишили. Знають, що я — мати двох офіцерів. Молися, Шурочко, до свого святого покровителя Александра Невського³⁹, може, він твої невинні молитви вислухає... — Надія Валеріанівна обійняла розплакану дівчину. — Знаєш, що? — щаслива думка зародилася в її голові. — Ще за життя світлої пам'яті полковника Маєвського я часто чула, що він мав якогось друга серед більшовицьких бонз. Що саме той урятував його від заслання на Соловки⁴⁰. Усіх офіцерів і вищих чиновників забирали, лиш один Маєвський аж до смерті вберігся. Не знаєш, чиїм покровительством він скористався?

— Ні-і-і...

— Але Стась точно знатиме, — Надія Валеріанівна говорила, немов просвітлена. — Спробуй з ним якось сконтактуватися. Якщо цей більшовик батькові допомагав, то, може, і сина врятує.

Ідея здалася Шурі досконалою. Аж дивно, що вона сама не допетрала. Від вдячності вона поцілувала Надію Валеріанівну в руку. Вони повернулися до французької, але дівчині важко було зосередитись. Учителька перебила її зі скрушним зітханням:

— Бачу, що сьогодні толку мало.

— То ходімо в сад! — зраділа Шура. — Поговоримо про Стася. До обіду ще пів години.

Сад був невеликий і дуже старанно доглянутий. Більшість тюльпанів вже відцвіла, тільки де-не-де пишалися їхні корони — білі з рожевим або жовті в червону крапочку. Зате фіолетові іриси та лілії стояли в найвищому розквіті своєї весняної краси. Над ними ширяли рої бджіл, ос і великих чорних мух із синіми голівками. Розчищені стежки були посипані жовтим пісочком. Трояндовий кущ — предмет гордоців Шури, яка особисто за ним доглядала, — угинався під тягарем темно-пурпурових, мало не чорних квітів. Вони вмостилися на лавці під шовковицею. З листя звисали липкі сріблясті нитки, що рвучко колихалися за найлегшого повію. У тіні дерев пал спекотного попудня не відчувався. Великий угодований кіт важко розлігся на широкій гілці акації та щоразу розплющував і заплющував бурштинові баньки.

Надія Валеріанівна також примружила очі. Стася Маєвського вона ніколи в житті не бачила, але після розмови з Шурою його доля раптом стала для неї настільки важливою, немовби йшлося про когось дуже близького. Вона подумала про власних синів. Старший, Жора, уже пішов із цього світу назавжди. Жінка навіть точно не знає, де його, заколотого більшовицькими багнетами, поховали. Десь у широкому сизранському⁴¹ степу — там, де він упав разом з убитим конем і не встиг устати, як його вже захопили червоні піхотинці. Після нього залишилося пасмо світлого волосся в медальйоні та Георгіївський хрест, здобутий у шанцях на Бзурі⁴².

А де ж молодший? З Новоросійська він зумів відплисти до Криму — це вона знала. Але міг загинути в пізніших битвах, під час наступу на Олешки чи Бердянськ або при обороні Перекопу⁴³. Він міг не потрапити на корабель, що відходив до Туреччини. Міг... Два роки жінка чекала новин. Утішала себе, що відсутність листа нічого не доводить. Навіть внутрішня кореспонденція досі не була ще регулярною, а що вже казати про закордонну! Будинок, у якому мешкала Надія за панування білих, реквізували для якоїсь управи. Навіть якби лист від Ніколеньки прийшов на стару адресу, його викинули б у смітник — та й по всьому. Ходити й розпитувати вона не

сміла. У тій часи краще було не нагадувати про своє існування.
Лішенка, буржуйка, поставлена поза законом.

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте,
будь ласка, повну версію книги.

BOOK2GO
ЕЛЕКТРОННІ КНИГИ

КУПИТИ